MARIA ŞTEFĂNESCU, MIRCEA MINICĂ

IMAGINAR LINGVISTIC ŞI MODELE IDENTITARE ÎN LEXICOGRAFIA ROMÂNEASCĂ A SECOLELOR XIX ŞI XX. I. *DICŢIONARUL LIMBII ROMÂNE* AL LUI LAURIAN ŞI MASSIM[*]

În 1980, G. Lakoff şi M. Johnson publicau *Metaphors we live by*, carte ce avea să devină un text fundamental în domeniului cercetărilor de semantică cognitivă. Deşi tezele enunţate aici au fost ulterior dezvoltate, nuanţate şi, uneori, modificate, atât de către Lakoff şi Johnson înşişi, cât şi de discipolii acestora, volumul din 1980 îşi păstrează actualitatea şi relevanţa prin aceea că introduce şi clarifică unele concepte centrale în semantica cognitivă, printre care, de interes special pentru articolul de faţă, noţiunea de „metaforă cognitivă/conceptuală". După cum se ştie, teza fundamentală de la care pornesc Lakoff şi Johnson este aceea că „sistemul conceptual de care ne folosim în mod obişnuit, în termenii căruia gândim şi acţionăm, are o natură fundamental metaforică"[1] (Lakoff, Johnson 1980/2003, p. 4). Sensul afirmaţiei se clarifică atunci când cei doi autori precizează că, prin metaforă, nu înţeleg un „simplu" trop poetic sau retoric perceput ca „deviaţie" opţională de la comunicarea presupusă a fi literală, ci o componentă esenţială şi inevitabilă a articulării gândirii umane. După Lakoff şi Johnson, „procesele gândirii umane sunt în mare măsură metaforice. […] Metaforele ca expresii lingvistice sunt posibile tocmai pentru că există metafore în sistemul conceptual al omului"[2] (1980/ 2003, p. 7). Se afirmă, astfel, că „limbajul şi gândirea sunt ambele, în mod esenţial, „imaginative"[3] (Underhill 2011, p. 22), în sensul că, „atât în limbajul individual cât şi în limba în ansamblul său, acele concepte care nu se bazează pe experienţa directă recurg la metaforă, metonimie şi la imaginarul mental. Imaginaţia noastră ne duce dincolo de oglindirea exactă a realităţii externe (dincolo de reprezentarea acesteia)"[4] (*ibidem*).

[*] Această lucrare a fost sprijinită prin proiectul Ministerului Cercetării şi Inovării, CCCDI – UEFISCDI, număr proiect PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0326 /49 PCCDI, în conformitate cu PNCDI III.

[1] În original: „our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature".

[2] În original: „human *thought processes* are largely metaphorical. […] Metaphors as linguistic expressions are possible precisely because there are metaphors in a person's conceptual system".

[3] În original: „language and thought are both essentially 'imaginative' ".

[4] În original: „in both individual speech and language as a whole, those concepts which are not directly grounded in experience employ metaphor, metonymy and mental imagery. Our imagination takes us beyond the literal mirroring, or representation, of external reality".

DACOROMANIA, serie nouă, XXIV, 2019, nr. 1, Cluj-Napoca, p. 42–48

BDD-A30091 © 2019 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:01:36 UTC)

Cu alte cuvinte, argumentul central al lui Lakoff şi Johnson este acela că nu se poate vorbi despre concepte abstracte altfel decât prin recurs la metafore cognitive/ conceptuale. În cazul noțiunii „limbă", de pildă, exprimarea conceptuală de care ne folosim pentru a o circumscrie este, cel mai adesea, metaforică (sau, într-o exprimare mai riguroasă, catachretică, vezi Underhill 2011, p. 23): se vorbeşte despre *familii* de limbi, despre *înrudirea* dintre limbi, despre *moartea* unora şi *naşterea* altora etc. Pe de altă parte, studii recente dinspre sociologie, antropologie socială şi lingvistică au atras atenția asupra faptului că discursul asupra limbii poate să nu fie neutru, ci – mai ales atunci când sunt în joc mize istorice, culturale sau politice – va primi o coloratură ideologic-militantă. Astfel, reflecția asupra reprezentărilor despre limbă va indica adesea felul cum „indivizii şi grupurile îşi înțeleg propria activitate lingvistică, cum unele limbi sau registre/forme lingvistice se bucură de un prestigiu mai mare decât altele […] cum astfel de valorizări pot fi acceptate sau respinse […] cum indivizii şi grupurile îşi mobilizează resursele lingvistice şi concepțiile despre limbă pentru a se defini pe ei înşişi şi pe ceilalți, în termeni etnici, în cadrul interacțiunii sociale"[5] (Kamusella 2009, p. 135). Pornind de la aceste premise teoretice, articolul de față îşi propune să investigheze modul în care A. T. Laurian şi I. C. Massim, autorii primului dicționar academic al limbii române (LM), configurează conceptual-metaforic, dar şi ideologic noțiunea de „limbă" pe care o propun ca bază a alcătuirii lexiconului lor.

Circumstanțele elaborării lucrării fiind cunoscute, nu le amintim decât pe scurt: în contextul viilor discuții din secolul al XIX-lea cu privire la standardizarea şi perfecționarea idiomului național, Societatea Academică Română, înființată în 1866, le deleagă lui A. T. Laurian şi I. C. Massim sarcina de a alcătui primul dicționar academic al limbii române. Lucrarea va fi elaborată pornindu-se de la principiile purismului latinist, deşi, la momentul conceperii lexiconului, curentul se bucura de o susținere din ce în ce mai redusă în afara Societății Academice unde, încă, latiniştii erau majoritari (Macrea 1969). Orientarea latinistă, în forme mai moderate, avea însă, la cărturarii ardeleni, o tradiție de peste un veac şi fusese susținută şi în celelalte provincii româneşti. Proiectul Şcolii Ardelene de „reconstrucție ideologică a limbii" (Mitu 1997, p. 337) fusese motivat politic, dar şi din perspectiva asumării şi promovării unui model identitar: „construirea unei identități naționale de tip modern – principalul demers al elitei intelectuale a epocii – presupune în mod firesc şi inventarea unei noi limbi, adecvate acestei condiții. Noua identitate fiind prezentată ca o regăsire şi restaurare a fondului latinității noastre originare şi esențiale, limba – veşmântul expresiv al naționalității – va trebui să se întoarcă şi ea la forma ei genuină. Pe scurt, este justificarea capitală a latinismului radical, lansat de Şcoala Ardeleană şi perpetuat solid în Transilvania în prima

[5] În original: „individuals and groups make sense of their own language activity, how some languages, language varieties or linguistic forms are more valued than others […] how ascribed values may be accepted or resisted […] how individuals and groups mobilise linguistic resources and beliefs about languages to define themselves and others in ethnic terms in social interaction".

BDD-A30091 © 2019 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:01:36 UTC)

jumătate a secolului următor" (Mitu 1997, p. 337). În a doua jumătate a aceluiaşi secol, acest latinism radical (care nu mai reprezenta o poziționare majoritară) își găseşte în *Dicționarul limbii române* al lui Laurian şi Massim (în continuare, LM) ilustrarea probabil cea mai emblematică.

Scriind, în prefața la primul volum al LM, despre limba română, Laurian şi Massim se servesc de metafore deopotrivă anorganice şi organice, acestea din urmă vegetale, animale şi antropomorfizante. Faptul nu trebuie să surprindă, întrucât „înseşi corelațiile sistematice care ne permit să înțelegem un concept prin analogie cu altul […] vor face, în mod necesar, ca alte aspecte ale conceptului să rămână ascunse. Permițându-ne să ne concentrăm asupra unei fațete a conceptului […], o conceptualizare metaforică poate să ne împiedice să acordăm atenție altor aspecte ale acestuia, care sunt incompatibile cu metafora aleasă"[6] (Lakoff, Johnson 1980/ 2003, p. 10), astfel încât, pentru circumscrierea unui concept, se folosesc adesea reprezentări metaforice multiple, din sfere diferite. Or, tocmai acest tip de evidențiere alternativă a diferitor aspecte ale complexului de semnificații pe care Laurian şi Massim îl asociază noțiunii de „limbă" transpare cu claritate din prefața la LM, prin clasele de metafore cognitive la care recurg autorii. De pildă, în registru anorganic, limba este conceptualizată ca o *comoară*, dicționarul fiind considerat depozitarul acesteia („o carte care cuprinde tezaurul cel mai prețios al tuturor românilor"[7] (1871 [1873], p. V). Comoara trebuie însă să fie autentică: aşa cum se vorbeşte despre aur „curat", Laurian şi Massim vorbesc, în repetate rânduri, despre cuvinte „curat româneşti" (prin care înțeleg de origine latină), singurele care se cuvine să intre în componența tezaurului. Celelalte urmează să fie eliminate sau măcar descurajate ferm, astfel încât, cei abia câțiva termeni nelatini care vor fi, în final, acceptați „vor fi ca puțina aramă ce intră într-o frumoasă monedă de aur" (1871 [1873], p. IX).

Mai frecvente în prefața la LM sunt metaforele conceptuale din registrul vegetal şi animal, şi acestea folosite pentru a se promova proiectul latinist, prin segregarea cuvintelor considerate de origine latină de celelalte şi prin valorizarea negativă a acestora din urmă. Astfel, se afirmă, „limba [...] este un ce viu şi organic, care se dezvoltă din un mic număr de rădăcini, întocmai precum un mândru şi tufos arbore creşte din o mică sămânță aruncată în pământ" (1871 [1873], p. VIII). Pornind de la această conceptualizare a limbii ca entitate vegetală căreia trebuie să i se asigure dezvoltarea organică, autorii critică şi resping practica lexicografică de a se înregistra în dicționare doar sensurile derivate intrate într-o limbă, nu şi pe cele primare din limba sursă. A proceda astfel, apreciază Laurian şi Massim, este echi-

[6] În original: „The very systematicity that allows us to comprehend one aspect of a concept in terms of another […] will necessarily hide other aspects of the concept. In allowing us to focus on one aspect of a concept […], a metaphorical concept can keep us from focusing on other aspects of the concept that are inconsistent with that metaphor".

[7] În cazul majorității citatelor din prefața la LM am modificat tacit ortografia latinizantă a autorilor, transcriind textul după normele actuale ale limbii române.

BDD-A30091 © 2019 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:01:36 UTC)

valent cu a prelua doar o „ramură tăiată şi despărțită de tulpină”, care, din acest motiv, „trage a se usca şi a muri” (1871 [1873], p. VIII). Mult mai periculoasă, însă, ar fi includerea în dicționar a unor cuvinte de origine străină, în cazul românei, a celor nelatine: „mărirea şi înavuțirea prin adaosuri de din afară este [...] tot atât de contrarie naturii limbii, cât şi naturii unei plante sau unui animal” (*ibidem*). Cuvintele „străine” sunt văzute a împiedica dezvoltarea firească, organică, a limbii şi sunt asociate registrului pestilențial – cuvintele-vermină, a căror excludere din idiomul național apare ca un efort de igienizare salutară. Întrucât „limba ce are nefericirea de a fi pătrunsă şi mai mult sau mai puțin inundată de vorbe străine, ca şi planta înfăşurată de paraziți, e împiedicată în dezvoltarea sa regulată şi condemnată a lâncezi”, „cine dar poate susține că româneştile [cuvinte] nu au dreptul de a înlătura cu totul parazitele” (*ibidem*) de origine nelatină? Aceasta cu atât mai mult cu cât nu doar destinul limbii este în joc, ci acela al națiunii înseşi. Corelarea strânsă a perfecționării limbii cu progresul națiunii avea o îndelungată şi puternică tradiție iluministă, europeană, dar şi românească (Marino 1964), pe care Laurian şi Massim o prelungesc până târziu, afirmând – şi avertizând – că „mersul mai rapid sau mai lent al unui popor pe calea civilizației, mărirea, puterea şi prosperitatea lui, în fine soarta şi poziția lui în sânul marii familii a genului omenesc, depinde foarte mult de curățția limbii” (*ibidem*), în calitatea acesteia de „organ al cugetării” poporului respectiv.

Predominante în prefața la LM rămân metaforele cognitive din registrul antropomorfizant. Ca şi oamenii, cuvintele sunt văzute a avea o viață a lor, datoria lexicografului fiind „să răspândescă lumina cuvenită peste acea îndelungă viață” (1871 [1873], p. XVIII); ca şi oamenii, cuvintele au o biografie proprie: „fiecare vorbă se consideră ca un individ, ca o persoană distinsă şi însemnată, a cărei biografie conştiincioasă şi cât se poate de completă se cere de la lexicograf” (1871 [1873], p. XI). Mai ales (şi mai important), ca orice popor, o limbă are o fizionomie sau un caracter/geniu specifice; astfel, cuvintele incluse în dicționar trebuie să fie „conforme cu geniul limbii” pentru că „numai aşa se dă adevărata fizionomie” (1871 [1873], p. VI) a acesteia; „din contră, precum moartă şi fără înțeles este imaginea unui om în care pictorul n-a ştiut da caracterul acelei persoane, tot aşa de puțin înțeles va avea limba într-un dicționar în care nu se vor produce toate caracterele esențiale ale limbii” (*ibidem*). Se recunosc, aici, ecourile târzii ale teoriei „specificului național” şi ale argumentelor iluministe, iar mai târziu romantice, cu privire la geniul limbii şi al poporului, primul reflectându-l – şi, din perspectiva cultivării/inventarierii limbii, trebuind să-l reflecte – pe cel de-al doilea (Marino 1964, p. 583).

Cuvintele beneficiază, ca şi oamenii, de un statut juridic şi social: li se poate oferi – sau nu – „dreptul de cetățenie română” (1871 [1873], p. IX), li se poate recunoaşte, condiționat totuşi – „destul să fie curat romanice” (1871 [1873], p. XXI) –, „un titlu de nobilitate necontestat” (*ibidem*). Dimpotrivă, dacă sunt considerate indezirabile, cuvintele pot şi trebuie să fie expulzate. Or, în cazul terme-

BDD-A30091 © 2019 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:01:36 UTC)

nilor româneşti de origine nelatină indezirabilitatea este sugerată în maniera cea mai limpede: aceştia vampirizează limba – şi, implicit, naţiunea –, „îi suge şi seacă cea mai bună venă a vieţii sale” (1871 [1873], p. VIII), prin urmare „espulsionea” este întru totul justificată. Atrage atenţia sugestia de „eliminare, eventual violentă, a unui corp străin”, prezentă în semnificaţia cuvântului *expulsie/expulsiune*. Este de presupus că autorii au intenţionat să transmită acest sens având în vedere că, în alte locuri ale prefeţei, se vorbeşte despre cuvintele „româneşti” care „caută să alunge pe străin” (*ibidem*), adică termenul de origine nelatină, în baza argumentului că acesta se dovedise neasimilabil, rămânând „sterp pe pământul românesc” (*ibidem*), spre deosebire de cuvintele de origine latină, care „se prezintă înconjurat[e] de o numeroasă familie” (*ibidem*). Exemplul ales de Laurian şi Massim pentru a ilustra o astfel de situaţie este cel al cuvintelor *vreme* şi *poruncire*, faţă de *timp*, respectiv, *demândare*. Or, este limpede că, din perspectiva familiei de cuvinte dezvoltate efectiv în limba română, primele cuvinte se prezintă mai avantajos decât ultimele. Forţând însă lucrurile, sub presiunea rigorilor proiectului latinist, cei doi autori ortografiază termenii de origine latină sub forma „tempu”, respectiv, „demandare”, atribuindu-i celui din urmă, în mod cel puţin artificial, familia de cuvinte: „mandare, mandatu, mandatariu, commandare, commanda, recommandare, recommandatione, recommandabile etc.” (*ibidem*).

În fine, ca şi oamenii, cuvintele au un trup şi un suflet: „elementul extern sau fonetic [...] este precum corpul vorbei şi [...] elementul intern sau înţelesul [...] este ca şi sufletul cuvântului” (1871 [1873], p. XI). De la această conceptualizare antropomorfică se trece firesc la una eschatologică: vorbele au şi un destin veşnic: fie sunt primite în raiul celor două volume de dicţionar, cuprinzând termenii consideraţi a fi de origine latină certă, fie sunt aruncate definitiv în iadul glosarului („la toate vorbele străine excluse din dicţionar stau deschise porţile glosarului, în care vor intra împreună cu cuvintele române de origine, dar străine de formă, [...] vorbele care [...] deşi împrumutate din limbi surori cu a noastră, nu sunt însă de origine romanică” (1871 [1873], p. IX)); provizoriu, petrec un timp în purgatoriul aceluiaşi glosar „acele vorbe care, deşi de origine conoscut romanică, cer însă dezvoltări mai largi spre a se putea învedera modul lor de formaţiune, sau care, deşi prin structura fonetică şi alte caractere nu prezintă nimica contrariu legilor limbii, nu se pot însă lega cu deplină certitudine de o anumită rădăcină romanică, şi au prin urmare lipsă de a trece prin purgatoriul unor mai lungi şi minuţioase discuţiuni” (*ibidem*).

Împrejurarea că, în româneşte, cuvântul *limbă* este de genul feminin a făcut să fie foarte la îndemână conceptualizarea metaforică a noţiunii, în prefaţa la LM, în termenii feminităţii. Nu este vorba de o intuiţie inedită, metafora limbii-femeie având o tradiţie şi în reprezentările altor culturi (Underhill 2011). Pentru Laurian şi Massim însă, opţiunea pentru imaginarul feminizant este, o dată în plus, pusă în serviciul proiectului latinist. Limba română este o fecioară supusă suferinţei, acoperită de „lovituri” şi „plăgi”, cu chipul brăzdat de „cicatrici” (1871 [1873], p. VIII); fecioara nu este, însă, una oarecare, ci „o nobilă şi graţioasă vergină a Italiei”,

BDD-A30091 © 2019 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:01:36 UTC)

a cărei „frumoasă faţă” păstrează dureros urmele contactului cu preanumeroşi „străinismi” (*ibidem*). Situaţia nu este, însă, iremediabilă, iar la finalul textului ce prefaţează LM, Laurian şi Massim oferă soluţia: românii îşi vor putea face, parcurgând paginile dicţionarului, „o idee, fie cât de strâmtă, despre ce a fost, ce este şi ce poate fi limba lor” (1871 [1873], p. XXV) şi vor putea, în consecinţă, să contribuie la „lărgirea şi înavuţirea” (*ibidem*) acesteia. Rezultatul va răsplăti toate eforturile: ediţiile viitoare ale dicţionarului vor putea „prezenta din ce în ce mai perfectă imaginea fiei Romei eterne aşezată de mamă pe râpele bătrânului Danubiu” (1871 [1873], p. XXVI). Astfel, recuperată în puritatea sa originară, româna, descendentă nobilă a latinei, îşi va putea asuma plenar un rol civilizator exemplar, ştiindu-se menită „să apere şi să propage în răsărit luminile civilizaţiunii” (*ibidem*).

Lectura prefeţei la LM confirmă ipoteza că „limba [...] este reprezentată, invariabil, prin intermediul metaforelor. Mediu ce permite emergenţa metaforelor, limba este ea însăşi un construct condiţionat metaforic. Ceea ce spunem despre limbă şi ceea ce limba poate să facă pentru noi implică activarea unor reţele metaforice complexe”[8] (Underhill 2011, p. 174). Folosindu-se de un ansamblu de metafore conceptuale, Laurian şi Massim propun o perspectivă esenţialistă asupra limbii: limba constă într-un un set de trăsături esenţiale, permanente, şi are un geniu specific care îi determină identitatea, odată pentru totdeauna, în momentul formării sale; orice dezvoltare ulterioară, organică, în conformitate cu aceste caracteristici esenţiale, este binevenită, orice evoluţie în dezacord cu acestea şi orice împrumut străin reprezintă o denaturare a limbii şi un pericol pentru identitatea şi unitatea poporului care o vorbeşte. Transpare cu claritate faptul că acest complex de metafore cognitive primeşte şi o orientare programatică: discursul despre limbă nu se prezintă neutru, ci este puternic angajat din unghiul validării şi promovării proiectului latinist. În cercetări viitoare sperăm că vom putea indica unele diferenţe (sau similitudini), la nivelul reprezentărilor conceptual-metaforice, dar şi la cel al poziţionărilor teoretic-ideologice, între perspectiva propusă de Laurian şi Massim în LM şi alte puncte de vedere asupra limbii susţinute de lexicografi români din secolele XIX şi XX.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

Kamusella 2009 = Tomasz Kamusella, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, Chippenham and Eastbourne, Palgrave Macmillan, 2009.

Lakoff, Johnson 1980 = George Lakoff, Mark Johnson, *Metaphors We Live By*, London, University of Chicago Press, 1980. Reeditare în 2003.

[8] În original: „language [...] is invariably represented in metaphors. The medium which allows us to construct metaphors is itself a metaphor-bound construct. What we say about language and what it does for us, involves the activation of complex metaphoric frames”.

BDD-A30091 © 2019 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:01:36 UTC)

LM = A. T. Laurian, I. C. Massim, *Dicţionariul limbei romane.* Tom. I–III. După însărcinarea dată de Societatea Academică Română. Elaborat ca proiect, Bucureşti, Noua Tipografie a Laboratorilor Români, I (*A–H*), 1871 [1873]; II (colaboratori Iosef Hodoş şi G. Barițiu, *I–Z*), 1876; III. *Glossariu, care coprinde vorbele din limba română străine prin originea sau forma lor, cum şi cele de origine îndoioasă*, 1871 [1877].

LR = „Limba română", Bucureşti, I, 1952 şi urm.

Macrea 1969 = Dimitrie Macrea, *Discuțiile referitoare la dezvoltarea limbii române literare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în Al. Rosetti, B. Cazacu (coord.), *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, vol. 1, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1969, p. 291–308.

Marino 1964 = Adrian Marino, *Iluminiştii români şi problema „cultivării" limbii* (I), în LR, XIII, 1964, nr. 5, p. 467–483; *(II)*, în LR, XIII, 1864, nr. 6, p. 571–586.

Mitu 1997 = Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, Bucureşti, Editura Humanitas, 1997.

Underhill 2011 = James W. Underhill, *Creating Worldviews. Metaphor, Ideology and Language*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2011.

LINGUISTIC IMAGINARY AND LINGUISTIC IDENTITY IN ROMANIAN LEXICOGRAPHY DURING THE 19th AND 20th CENTURIES I. *DICȚIONARUL LIMBII ROMÂNE* BY A. T. LAURIAN AND I. C. MASSIM *(Abstract)*

The present article aims to describe the manner in which the authors of the first historical dictionary of the Romanian language (*Dicționarul limbii române.* Tom. I–III. *După însărcinarea dată de Societatea Academică Română* by A. T. Laurian and I. C. Massim) employ cognitive metaphors and mental imagery in order to convey their understanding of language and its development. Attention will also be given to the relationship between language, ideology and national identity as reflected in the Preface to Laurian and Massim's dictionary.

Cuvinte-cheie: *imaginar lingvistic, metaforă cognitivă, identitate, limba română, limba latină*.
Keywords: *linguistic imaginary, cognitive metaphor, identity, Romanian language, Latin language*.

Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară
„Sextil Puşcariu" al Academiei Române
Cluj-Napoca, str. E. Racoviță, 21
mariastefanescu@gmail.com
mirceaminica@gmail.com

BDD-A30091 © 2019 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:01:36 UTC)